Poeten Osip Mandelstams sista dagar och död

I dag för femtiotre år sedan avled Osip Mandelstam i ett fångläger i närheten av Vladivostok, dömd till fem års straffarbete för kontrarevolutionär verksamhet. Dödsdatum och dödsorsak var länge okända, men forskare har nu fått tillgång till tidigare hemligstämplade akter ur KGB:s arkiv. Bengt Jangfeldt har granskat dokumenten och tecknar här en bild av rättegångarna mot den rysk-judiske poeten. Samtidigt inleds i Moskva i dag en vetenskaplig konferens till hundraårsminnet av Mandelstams födelse.

Av BENGT JANGFELDT

Den som sysslar med författare som levde och dog under den sjuttiofyraåriga epok i rysk historia som benämns "sovjetisk", tvingas ofta gardera sig med modala hjälpverb och andra förbehåll. Ibland är dödsåret okänt, ibland kan det vara nödvändigt att påpeka att den som dog, säg, 1937, *inte* dog i fängelse eller läger. Under realsocialismens storhetstid avled dock författare endast undantagsvis i sin säng utan oftast av "naturliga orsaker", som det grymma trettiotalsskämtet löd; det vill säga för statens hand.

I år är det 100 år sedan den rysk-judiske poeten Osip Emiljevitj Mandelstam föddes, och jubileet har uppmärksammats runt om i världen: i somras hölls en stor vetenskaplig konferens i London, med deltagande av Mandelstamexperter från hela världen, och i dag inleds en motsvarande konferens i Moskva.

Den 27 december är nämligen Mandelstams dödsdag. Det exakta datumet var länge okänt, men med hjälp av material från KGB har många tidigare dunkla omständigheter kring poetens fängelse- och lägervistelser kunnat klarläggas, däribland dödsorsak och dödsdatum.

Även om huvuddragen i Osip Mandelstams biografi är kända, inte minst genom änkan Nadezjda Mandelstams memoarer, lägger papperen ur KGB:s arkiv nya fakta till bilden. Den som har grävt fram dokumenten är Vitalij Sjentalinskij, medlem av Författarförbundets kommission för repressalierade författares kvarlåtenskap, som också publicerat en del av dem i Ryssland. Denna understreckare bygger på Mandelstams akt i KGB:s arkiv, som generöst ställts till mitt förfogande av det nybildade Mandelstamsällskapet i Moskva.

Akten är på 42 sidor och består av tre delakter: 1. Den första arresteringen 1934;
2. Den andra arresteringen i april 1938; 3. Dokument från transitlägret (oktober–december 1938). Vid sidan av officiella dokument finns här också inlagor från Mandelstams bror och hustru.

MANDELSTAM ARRESTERADES första gången i sin bostad i Moskva den 16 maj 1934. Det första förhöret ägde rum två dagar senare, den 18:e. På frågan om han "författat verk av kontrarevolutionär natur", erkänner Mandelstam sig skyldig och läser upp den sedermera klassiska niddikten från 1933 om "bergsbon i Kreml" med "skrattande kackerlacksmustascher", för vilken "varje dödsdom är en fest".

"Vi tvivlade aldrig på, att han skulle mördas om man fick kunskap om dikten", minns Nadezjda Mandelstam och tillägger: "Jag var arg för att han inte förnekade allt, som det anstår en konspiratör, men att föreställa sig Mandelstam i rollen av konspiratör är fullständigt omöjligt – det var en helt igenom öppen människa, oförmögen till varje form av slughet." När han ombads att nämna vilka han läst dikten för, uppgav han, vid sidan av hustrun, bl a Anna Achmatova.

Nästa förhör genomfördes den 25 maj, och nu ombads poeten att redogöra för sin politiska utveckling. Han berättar att han sedan unga år sympatiserat med socialist-revolutionärerna och därför "reagerade oerhört negativt på omvälvningen i oktober" och "betraktade den sovjetiska regeringen som en regering av usurpatorer, vilket fick sitt uttryck i dikten 'Kerenskij', publicerad i (socialist-revolutionärernas tidning) Folkviljan": "I denna dikt idealiserar jag Kerenskij (. . .) och kallar Lenin för en uppkomling."

Resten av protokollet är en skildring av Mandelstams förhållande till sovjetstaten under tjugo- och trettiotalen, och här fäster man sig vid att poeten två gånger beskriver ett tillstånd av "politisk depression". Den första utbröt hösten 1918 och förorsakades av "de hårda metoder som användes vid upprättandet av proletariatets diktatur", den andra tolv år senare, 1930, då framkallad av "likvideringen av kulakerna som klass". Det var då Mandelstam skrev dikten Kall vår: "Kall vår. Ett hungrande Staryj Krym, / som under Wrangel – och samma skuld. (. . .) Naturen känner inte igen sitt eget ansikte, / skuggorna är fuktansvärda – från Ukraina, Kubán . . . / I filtskor vaktar de uthungrade bönderna / vid grinden utan att röra vid låset" ((övers B J och Göran Sonnevi).

SÅ UPPREPAR FÖRHÖRSLEDAREN den obligatoriska frågan, på vilken han redan vet svaret: "Ja, jag erkänner mig skyldig till att ha författat kontrarevolutionära smädeskrifter mot ledaren för Kommunistpartiet och Sovjetstaten. Jag ber er låta mig skriva ner denna smädeskrift separat och lägga den till förhörsprotokollet." Varpå Mandelstam återigen berättar vilka han läst dikten för och hur de reagerat.

Anna Achmatova hade pekat på diktens "monumentala, skillingtryckslika karaktär", en beskrivning som Mandelstam betecknar som korrekt, eftersom dikten "trots hatet och föraktet mot det avbildade" har kvaliteten hos "en propagandaaffisch med oerhörd verkningskraft".

Mandelstams vidare beskrivning av dikten är en blandning av klar analys och förödmjukande självanklagelse: "I min smädeskrift följde jag en i den gamla ryska litteraturen traditionell väg. Jag brukade en förenklad bild av den historiska situationen genom att reducera den till en motsättning mellan 'landet och härskaren'. (. . .) just

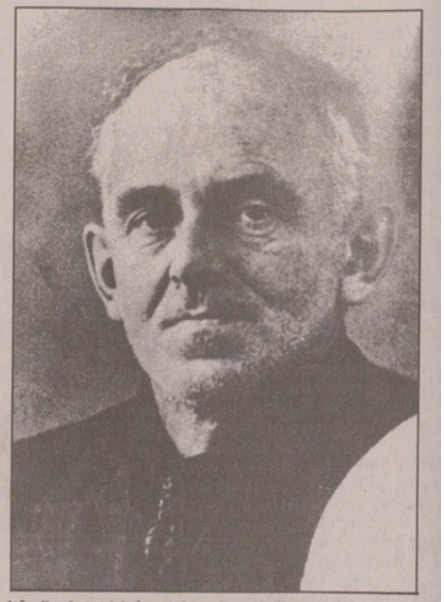

I år är det 100 år sedan den rysk-judiske poeten Osip Mandelstam föddes.

därigenom lyckades jag uppnå den plakatlika uttrycksfullhet, som gör smädeskriften till ett användbart redskap i den kontrarevolutionära

FORTS NÄSTA SIDA

FORTS FRÅN FÖREG SIDA

kampen som kan brukas av alla samhällsgrupper."

Förhörsprotokollet är skrivet med förhörsledarens hand, men Mandelstam har signerat varje sida, och i en bilaga till protokollet betecknar poeten förundersökningen om hans dikter som "korrekt"; men när hustrun mötte honom tre dagar senare lade hon märke till hans ombundna handleder – han hade försökt ta sitt liv i häktet.

Domen löd på tre års förvisning till den lilla landsortshålan Tjerdyn' i Ural, en oväntat mild straffpåföljd med tanke på dikternas innehåll.

MANDELSTAMS TID I FÖRVISNINGEN är känd inte minst från Nadezjda Mandelstams memoarer. Efter några månader i Tjerdyn', där Mandelstam återigen försökte ta sitt liv, denna gång genom att hoppa ut från ett fönster, ändrades i juni 1934 villkoren för förvisningen: nu dikterades bara var han inte fick bo, dvs i storstäder som Moskva, Leningrad, Charkov, Kiev m m. Mandelstam valde att flytta till den hyggligt civiliserade provinsstaden Voronezj, där han levde tills han kunde återvända till Moskva på våren 1937. I Voronezj tillkom huvuddelen av Mandelstams märkligt förtätade trettiotalspoesi (de s k första och andra Voronezjhäftena), samt, under stor vånda, "Verser om Stalin", ett motsägelsefullt och mångtydigt försök att prisa en entydig epok och dess ledare.

Bakom den relativt välvilliga behandlingen låg ett brev från brodern Alexander till säkerhetstjänsten, ingripanden från Pasternak, Bucharin och andra. Den viktigaste orsaken torde dock ha varit att man just våren och sommaren 1934 var i full gång med förberedelserna för den första sovjetiska författarkongressen. Där skulle den sovjetiska författarkåren enas och den socialistiska realismen stadfästas, men alltför mycket realism ville man av naturliga skäl inte skylta med.

En annan orsak var naturligtvis att detta var 1934, och 1934 före den 1 december och mordet på Kirov – inte 1936 eller 1937 eller 1938. Mandelstam hann leva ett år i frihet innan han arresterades igen, den 3 maj 1938. Denna gång hjälpte inga protester.

Tiden i Voronezj och, från maj 1937, i Moskva, präglades av svår materiell nöd och ett psykiskt tillstånd som gränsade till sinnesförvirring. Han var utstött från officiella författarkretsar, utestängd från tidskrifter och förlag, endast några få kolleger vågade hjälpa honom och hustrun, däribland Viktor Sjklovskij. I en alltmer uniform(erad) sovjetstat sågs denne helige dåres beteende inte bara som bisarrt utan också hotfullt.

"Att döma av den information som finns till hands, har Mandelstam kvar sina antisovjetiska åsikter än i denna dag", skriver V Jurjevitj i en promemoria i april 1938, och fortsätter: "På grund av sitt obalanserade psyke är Mandelstam kapabel till aggressiva handlingar."

KAMRAT JURJEVITJ VAR överlöjtnant och chef för 4:e avdelningens 9:e sektion inom säkerhetspolisen. Men det var inte bara avlönade proffs som hade upplysningar att vidarebefordra om Mandelstam. De mest djävulska dokumenten i den del av akten som rör den andra arresteringen är angivelserna från Mandelstams skrivande kolleger ("litteratörerna", som Mandelstam kallade dem i *Fjärde prosan* (1933), och man vill ogärna kalla dem författare i någon annan mening än just denna: författare av polisrapporter). Hit hör generalsekreteraren (sic) i författarförbundet Vladimir Stavskij och prosa-"författaren" Pjotr Pavlenko.

I ett brev till kommissarien för inrikes ärenden Jezjov av den 16 mars 1938 meddelar Stavskij att Mandelstams situation diskuteras på ett "synnerligen överspänt sätt" inom delar av författarkåren, och han ber, "med kommunistisk hälsning", kamr Jezjov att hjälpa till att "lösa problemet Mandelstam". För att understryka att Mandelstams dikter "inte är av något särskilt värde" fogar han till sitt brev en "recension" av kamr Pavlenko.

Kamr Pavlenko anser inte oväntat att Mandelstam inte är någon poet utan "en verssmed, en kall, känslolös producent av rimmade verk". Detta gäller inte bara de tidiga dikterna utan också de senare. "De är kalla, döda, de saknar t o m det viktigaste, som enligt min mening utgör poesin – där finns inget temperament, ingen tro på fosterlandet." Så kommer det tyngst vägande argumentet: *"Eftersom jag inte tycker om dem och inte förstår dem* (min kurs – B J), kan jag inte bedöma deras eventuella betydelse eller nytta. Systemet av bilder, språket, metaforerna, alla dessa flöjter, aorier (sic) o a, allt det där tycker man sig ha läst någon gång för länge sen." Och så slutsatsen: "Om jag ställdes inför frågan om dessa dikter bör tryckas, skulle jag svara – nej, det bör de inte."

Så mycken sakkunskap kunde naturligtvis inte viftas bort utan vidare: två kamrater, vilkas vandel stod utom tvivel, hade intygat att Mandelstam var en usel författare, som dessutom orsakade oro i författarleden, och överlöjtnant Jurevitj hade meddelat att Mandelstam var kapabel till aggressiva handlingar. Den 2 augusti dömdes Mandelstam, "son till en köpman av första gillet, f d socialist-revolutionär" till fem års internering i arbetsläger; av en stämpel på utdraget ur protokollet framgår att handlingarna den 16:e överlämnades till Butyrkifängelset för vidarebefordran till Kolyma.

NÄSTA DELAKT ÄR från transitlägret i Vladivostoktrakten. På ett "registerkort" från "Styrelsen för NKVD:s nordöstra korrektionsarbetsläger" meddelas att Mandelstam anlänt till lägret den 12 oktober. "Mandelstam, Osip Emiljevitj. Nationalitet: jude. Social härkomst: köpmannason. Yrke: författare och poet. Särskilda kännetecken: Hår: grått. Ögon: bruna. Näsa: krökt." Vid sidan av Mandelstams namnteckning bär dokumentet också avtrycket av högra handens tumme.

Om Mandelstams sista månader i livet är upplysningarna av naturliga skäl knapphändiga; den enda riktigt tillförlitliga informationen finns i ett brev till hustrun och brodern alldeles efter ankomsten till lägret: "Min hälsa är mycket bräcklig, jag är helt kraftlös, har magrat rejält, är nästan oigenkännlig."

Enligt en uppgift skall Mandelstam ha dött med Petrarcas sonetter på sina läppar. Det är nog en romantiserad föreställning – men material som nyligen offentliggjorts visar att den kanske inte gör alltför stort våld på sanningen. "Han yrade och läste fragment av sina egna dikter i dödsögonblicket", minns ett ögonvittne, läkaren Miller.

"Jag blev bekant med Mandelstam under rätt trista omständigheter", berättar biologen Vasilij Merkulov. "När jag höll på med att dela ut bröd i barackerna märkte jag att man höll på att klå upp en liten mager karl i brun läderrock. 'Varför slår man honom?' frågade jag. 'För att han snott en ranson', kom svaret. Jag tilltalade honom och frågade varför han tagit brödet. Han svarade att han visste att man ville förgifta honom och att han därför ryckt tag i första bästa ranson i förhoppningen att det inte fanns något gift i den. Någon sade: 'Äh, det är ju den där token Mandelstam!'

Mandelstam var full av löss och Merkulov hjälpte till att avlusa honom. Trots den starka kylan gick han klädd endast i tofflor av segelduk, byxor, en undertröja och en mössa; övertygad om sockrets betydelse för hälsan hade han bytt bort sin rock mot en näve socker. I utbyte mot socker erbjöd han sig också att läsa sitt epigram om Stalin, men ingen ville lyssna.

SLUTET KOM SNABBT; Mandelstam var undernärd, nervsjuk och hade dåligt hjärta. Dödsattesten fastställer dödsorsaken som hjärtslag. "De avlidnas ägodelar såldes på auktion. Mandelstam ägde ingenting. 'Svart natt, kvav barack, feta löss' var allt av poesi han förmådde prestera i lägret", avslutar Merkulov sina minnen av Mandelstam.

De avlidnas släktingar underrättades av princip aldrig om deras öde, och den 19 januari 1939, ovetande om vad som hänt maken, skriver fru Mandelstam ett brev till Berija, där hon ber honom göra vad han kan för att ärendet skall granskas på nytt – "kanske hade någon personligt intresse av denna förvisning?". Hon vill att man skall undersöka inte så mycket den juridiska som den moraliska frågan – huruvida "NKVD hade tillräcklig grund för att förinta en poet och mästare under en period av aktiv och vänskaplig poetisk verksamhet".

Några veckor senare vet fru Mandelstam dock besked, och den 7 februari skickar hon en förfrågan till Lägeröverstyrelsen: "Det är mig bekant, att min man, fången Osip Emiljevitj Mandelstam, dött i Vladivostok (NKVD:s nordöstra korrektionsarbetsläger, barack 11, 5 år för kontrarev verks), eftersom jag fått tillbaka en postanvisning 'p g a adressatens död'. Dödsdatum bör vara någonstans mellan den 14/XII 38 och den 1/I 39. Jag ber Lägerstyrelsen undersöka mina uppgifter och utfärda en officiell dödsattest för O E Mandelstam."

Detta brev är det sista dokumentet i den sovjetiska säkerhetspolisens akt över Osip Mandelstam, född i Warszawa den 15 januari 1891, död i ett transitläger i närheten av Vladivostok den 27 december 1938, av naturliga orsaker.

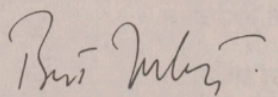

Bengt Jangfeldt deltog i Mandelstamkonferensen i London i somras och arbetar för närvarande på en utgåva av Mandelstams litteraturkritik som också innehåller hela Mandelstamakten ur KGB:s arkiv.

SvD 91.12.